

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Kaszap-Asztalos Emese

A művészet enthusiastája: Petrichevich Horváth Lázár

Egy pályakép kultúratudományos perspektívái

című doktori (PhD) értekezésének tézisei

Témavezető: Dr. Tarjányi Eszter CSc

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Hargittay Emil DSc. egyetemi tanár

2018

1. A kutatás tárgya

Értekezésemben Petrichevich Horváth Lázár (1807–1851) mindeddig feltáratlan pályáját – munkásságának sokrétúsége miatt – a kultúratudomány látószögébe igyekeztem helyezni. Ennek során a kultúrát a társadalmi gyakorlatokhoz kötődő szemiotikai dimenziók folytonos dinamikában lévő, komplex esemény-együttesének tekintem. Disszertációm e módszertanból következő, átfogó kérdése: hogyan tükröződnek egymásban a különböző művészetelméletek (pl. romantika), kulturális berendezkedési formák (pl. biedermeier), társadalmi-történelmi folyamatok (pl. urbanizáció, utazási szokások, reformkori országgyűlések), mediális változások (nyilvánossági formák, sajtó kiterjedése) és Petrichevich alkotói megoldásai, tevékenységi körei, kritikusi elgondolásai? Azaz, hogy Petrichevich Horváth Lázár dolgozócímként fókuszba állított neve milyen szövegformákban, kulturális gyakorlatokban ragadható meg?

2. Módszertani megjegyzések

Petrichevich Horváth Lázár a reformkori kultúrtörténet szempontjából talán minden kortársánál szélesebb felületen érintkezett zene, képzőművészet, irodalom alakulástörténetével. Értekezésemben így a legkülönbözőbb tudományterületek közös megidézését Petrichevich tevékenységi és érdeklődési körei jelölték ki. E sokoldalúságot, interdiszciplinaritást megvalósító életút kapcsán dolgozatom a kulturális gyakorlatok sokszínűségét láttatva igyekezett

a különböző művészeti ágakat egy érvrendszerbe szervezési. Petrichevich pályája a kultúratudományos megközelítés ritka lehetőségét teremtette meg, miután kvalitásérzékének, korérzékenységének köszönhetően az egyes területekhez elmélyülten tudott kapcsolódni. A művészetek társadalmi használatát tekintve ráadásul egy olyan kitüntetett periódusban vizsgálódhattam, melyben a magyar téátrum, operairodalom vagy a hazai képzőművészet professzionalizálódása, intézményesülési folyamatainak kérdései is felvillanhattak.

A reformkorban a nemzeti önazonosság megteremtése tehát hangsúlyosan kulturális gyakorlatokon keresztül zajlott, (Benedict Anderson nagyívű nacionalizmus-elméletét megidézve) a nyelv mint a nemzet jele, az identitás mint kulturális termékek eredménye látványosan teremthetett meg. A korszak a magyar nyelviségben megvalósuló, identitásalakító jellege Petrichevich életművének elbeszélésmódjaira is szakadatlanul ráirányította a figyelmet. Egész pályáján átívelő diskurzusokat figyelembe véve termékenynek mutatkozott szövegeiben a klasszikus századfordulóból eredeztethető, a nemzeti önazonosságot érintő narratív formák, fordulatok megjelenését, átalakulását alaposabban nyomon követni. Petrichevich írói, újságírói, kritikai munkásságában megjelenő nyelvhasználat a jelenkorunk identitásbeli mintázatai szempontjából is megvilágító erejük lehetnek. Csatlakozva a legújabb eszmetörténeti kutatások eredményeihez, igyekeztem a korban dinamikusán változó nyelvi-gondolati alakzatokra, az államközösségi és hagyományközösségi gondolkodás, a tudat és nemzettudat elmozdulásaira vagy az épp a

reformkorban megújuló politikai szótár új irányzataira, a republikanizmus és csinosodás nyelvének ütközésére is kitérni.

Disszertációm különböző elméleti és módszertani eljárásai között igyekeztem a mikrotörténet-írás vagy a mentalitástörténeti megközelítések eredményeit is felhasználni. Petrichevich Horváth Lázár perifériára, negatív elbeszélésbe helyezett pályájának vizsgálata során ugyanis rendkívül termékenynek mutatkozott a korszak makro- és mikroszintjeinek interakcióit, egy történelmi periódus koherenciája helyett a töredezettséget, a sokszólamúságot felmutatni, a kanonizált életutak reprezentálása helyett a kapcsolati hálózatokat, a társadalmi, politikai, művészeti élet bonyolultabb mintázatait megrajzolni, ezáltal pedig a reformkor eddig ismeretlen referencia-pontjait felkutatni. A mikrotörténet-írás ugyanis előtérbe helyezi a kismestereket, Petrichevich pályája pedig e szempontból is ritka, korszakmegvilágító példázatként mutatkozhatott meg. Mindeddig ismeretlen írásaiban a mindennapok reformkorának újabb, közvetlen, „emberléptékű” szelete rajzolódhatott ki, ahol az újításokra kész, a kor „szavára” élénken reagáló gondolkodó tevékenységi köre egy metaforizálódott jelentéstartalmú zseni életútjához képest jobban megragadhatóvá válhatott.

A társadalomtörténeti elemzés másik hasznosítható terepe, az intézményesülési folyamatok tanulmányozása is gyümölcsöző szempont Petrichevich pályája kapcsán, hiszen életútja olyan alapvető keletkezéstörténeti mozzanatokkal fonódik szorosan össze, mint a Nemzeti Színház professzionalizálódása, a magyar lapkultúra differencializálódása, a magyar festészet és zeneművészet

intézményesülése, a kulturális-civil egyetek alakulásfolyamata vagy az utazás jelenségének 19. századi gyakorlata. Mindez vadonatúj perspektívába állít(hat)ja Petrichevich életművét, hiszen – Szilágyi Márton szófordulatával élve – nem „írói munkásságának immanens értékeit” vagy szépírói teljesítményét állítja szembe (és diszkreditálja) például a Petőfi oeuvre-rel, hanem egy társadalmi, kulturális térben bemutatott munkásság jelentőségét ábrázol(hat)ja.

Mindemellett természetesen nem nélkülözöm a textológiai, narratológiai metódusokat sem, hiszen például Petrichevich Horváth Lázár regényének, irodalmi leveleinek vagy épp utazási naplójának értelmezése során szoros olvasást alkalmazva elegyedem párbeszédbe szövegeivel, mely során a korszak poétikai kihívásai, nyelvi változásai, műfaj történeti alakulásai is kitapinthatóvá válhattak.

3. A kutatás eredményei

Értekezésemben eddig vizsgálatlan vagy margóra helyezett források bevonásával a reformkor pejoratív narratívába állított, még inkább elfeledett életművének újraértelmezésére került sor. Ennek érdekében számos levéltár, kéziratár, könyvtár, művészeti gyűjtemény anyagát böngésztem át. A könyvritkaságok (pl. Petrichevich magánkiadásai) mellett, a mindeddig publikálatlan anyagok feltérképezésén túl igazi kultúrtörténeti kincsekre is rálelhettem, így például Liszt Ferenc Petrichevichnek dedikált egyik dalára, vagy a zenevirtuóz Petrichevich választott versére komponált quartettjére. Hasonló revelációval járt Horváth Lázár bátyja,

Petrichevich Horváth János (1801–1865) Kolozsváron található, négy albumból álló akvarell-gyűjteményének alapos feltárása.

Tanulmányozásaim során sikerült körvonalaznom Petrichevich Horváth Lázár irodalom-, kultúr-, és eszmetörténeti helyét, a korszak gondolati, műfaji, esztétikai alakzataihoz fűződő viszonyát. A pálya önértékének bemutatása egyúttal módszertani és kultúrtörténeti eredményekkel járt. Egyfelől a kultúratudományos megközelítésmód egyfajta komplex megvalósulására nyílhott lehetőség, másfelől számos diszciplína, így a zene- vagy művészettörténet számára is új forrásokat tárhattam fel, összefüggéseket teremthettem.

Mindenekelőtt új eszmetörténeti pozícióba állítottam Petrichevich Horváth Lázár mindaddig a „maradiság” fogalomkörébe kényszerített munkásságát, ezáltal kiemelve a Petőfi ellenségeként megkonstruált oppozícióból, és pályáját a korszak sokszólamú beszédmódjainak dinamikus modelljébe illesztettem. Petrichevich és Petőfi szellemi, kritikusi, politikai, ideológiai kapcsolódási pontjainak egészen új, jóval árnyaltabb, eddig vizsgálatlan forrásokon alapuló, az irodalmon túli jelrendszereket is tekintetbe vevő vetületeit tárhattam így fel. Dolgozatomban kettejük ellentéte szublimálódhatott, új megvilágításba kerülhetett, miután a nemzedékváltás diskurzusait, a népiesség-pór irodalom közti poétikai különbségeket vagy a Honderű kritikáit Petrichevich Horváth Lázár nézőpontjából, az utólagosan megteremtett dichotómia nélkül exponáltam.

Petrichevich választási stratégiáit, mobilitási lehetőségeit nagyban befolyásolta erdélyi származása, így dolgozatomban

igyekeztem e térbeliség sajátos jelentésköreit, ennek lehetsége – Faragó Kornélia terminusával élve – geopoétikai dimenzióit, Petrichevich világlátását, szövegei szemantikai szerkezetét szűkebb hazája felől értelmezni. A magyarországi kultúrtörténetben ismeretlen Petrichevich Horváth család bemutatása, az erdélyiség lokális sajátosságai felől vizsgált életmű a hazai tudományterületek különböző szegmensei számára új relációkat teremthetett.

A már korábban is említett interdiszciplináris nézőpont idézhette elő, hogy Petrichevich pályája például a zenetörténet eddig feltáratlan területeire is elvezethetett. Petrichevich Horváth Lázár különböző kulturális gyakorlatainak vizsgálata Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, de akár Berlioz zeneszerzői munkásságához is adalékokkal szolgál. Petrichevich a magyar zenetörténeti események leghangúlyosabb, rendszerszintű változást eredményező pontjainak volt résztvevője, alakítója. Liszt reformkori magyarországi látogatásai során például rendkívül tevékenyen működött közre, így dolgozatomban a *VI. rapszódia* keletkezéstörténetét is új adatokkal bővíthettem. Eközben a zongoravirtuóz reformkori hatástörténetének nemzeti identitás felől olvasható aspektusai is újragondolásra kerülhettek, hiszen a Liszt reformkori turnéiról szóló elbeszélésmódok egészen új és provokatív helyzetekben állítják előtérbe a kor számára sajátosan kitüntetett önmegismerés és identitás-képződés különféle vetületeit.

A maradi, konzervatív narratívába állított Petrichevich-pályaképet talán annak a történeti ténynek a feltárása mozdíthatta ki legerőteljesebben, hogy Petrichevich a reformkori országgyűlések

közül a legeredményesebb, 1839/40-es diétán Batthyány Lajos titkáráként, szövegei magyarra fordítójaként működött közre. Az már erdélyi esztendőinek vizsgálata alatt is nyilvánvalóvá vált, hogy a reformellenzék felől értelmezte a korszak közéletileg döntő helyzeteit, de történeti léptékű (Batthyány vagy Deák körül betöltött) politikai funkcióit ismertette hangsúlyosan a haladó szellemiségű diskurzusok mellett elkötelezett gondolkodó képe rajzolódhatott ki. A privát, eddig figyelmen kívül hagyott Petrichevich-források a reformkori főrendi ellenzék korszakos jelentőségű szervezkedésének új adataival ismertetnek meg, melyek épp a hivatalos dokumentumokon túl az eseményeket nagyban befolyásoló informális eseményekbe engednek betekintést.

E gyakorlatokhoz szorosan kapcsolódik Petrichevich kultúraszervező működése, valamint a korabeli „öntevékeny” megmozdulásokban, az 1840-es évek egyesületi tevékenységeiben betöltött aktív, hatékony szerepvállalása. A dendi Petrichevich a „szellemi emancipáció” és a „feudalizmus elleni” térnek definiálta szalonjait, melyek működtetésével egyúttal a biedermeier művészi és társadalmi formáinak feltérképezésére is alkalmat kínált. Értekezésem így közvetetten a magyar biedermeier sokszor kétségbevonott fogalmának újabb árnyalatait, tónusait, e stílusirányzat tárgyi kultúrájáról való tudásunkat is gyarapíthatta, valamint igyekezett felhívni a figyelmet a nemzetközi törekvésekhez kapcsolható magyar biedermeier-kutatás kiaknázatlan lehetőségeire. Ebben nagy segítségemre volt T. Erdélyi Ilona mondhatni egyszemélyes vállalkozása, aki e stílustörténeti elnevezés hazai „forgalomba”

hozására nagyívű kísérletet tett a *Helikon A biedermeier kora – nálunk és Európában* című számával, mely európai kontextusban igyekezett e „művelődéstörténeti fogalmat” értelmezni. Távolra mutató törekvése volt, hogy nemzetközi szerzőgárdával a korszak határokon átívelő formai és tartalmi jegyeinek azonosságát kívánta felmutatni. E megalapozó tanulmánykötet megjelenése óta eltelt csaknem húsz esztendőben azonban senki sem bocsátkozott ezt továbbvivő, hasonlóan átfogó vállalkozásba, így áttételesen és közvetve dolgozatom e kutatások áttételes folytatásaként, egyik elkötelezettjeként is fel szeretett volna lépni.

A korszak társadalmi, művészi jelenségeire reflektáló, öntudatos, önszerveződő műkedvelő polgárok gyakorlatai közé tartozott Petrichevich civil egyletekben való közreműködése. Disszertáciomban igyekeztem hangsúlyozni Petrichevich Horváth Lázár korszerű, intenzív jelenlétét, pozícióját ebben a társadalomszerkezet átalakítását (polgárosulást) kezdeményező, az államtól független(edő) intézményi formációban, a rendi kötöttségektől távolodó, individualizálódó állampolgár szervezeti formájában. Erre példaként jelzem, hogy a *Hymnus* megzenésítési pályázatát ő elnökölte, a *Himnusz*-t – Dávidházi Péter terminusával élve – a nemzeti nagyelbeszélések funkciójának szintjére emelésében előljáró szerepet vitt, mint ahogy a korszak haladó, liberális egyletében, a Nemzeti Körben is befolyásos pozíciót töltött be.

Petrichevich Horváth Lázár utazási naplójának, beszámolóinak értelmezése nemcsak filológiai értelemben vett újdonságokat tárhatott fel, hanem diszkurzív elemzési módokra,

illetve az utazást és turizmust különválasztó modern utazás vizsgálatára is lehetőséget kínált. Párizsi tartózkodása számos mentalitástörténeti jelentőségű különlegességgel ismertet meg, és egyedülálló forrásanyagot nyújthat több diszciplína (zenetudomány, művészet- vagy irodalomtörténet stb.) számára. A Grand Tour-ok hagyományát kiteljesítő franciaországi élményei mellett a korszak sajátos alakzata, a Home Tour-ok körébe tartozó, hazai vidékeket is megismerni vágyó modellbe illeszkedik felvidéki kirándulása. Ennek komparatív egybevetése Petőfi Sándor *Úti naplói*val új megvilágításba helyezhette mindkettejük utazási gyakorlatát, valamint azok reprezentációs mintázatait.

Értekezésem kontextualizáló igényű, történeti-társadalmi perspektívába állított elemzéseinek eredményein túl műfajtörténeti, narratológiai kutatásokat is végeztem. A magyar prózairodalom egyik elfeledett fejleményét, Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című, társadalmi igényű regényét a biedermeier stílusirányzat fogalmköréhez kapcsoltam, korabeli kritikátörténeti fénytörésbe állítottam, valamint narratív megoldásait korszerű, textuális szövegelemzés alá vontam. E megközelítési módok felől roppant izgalmas, összetett, jelenkorunk poétikai kihívásai szempontjából is érdekes szövegcsoport szólalhatott így meg. Elemzésem egyúttal a magyar regényről szóló kulturális emlékezetet differenciálhatta, és a 19. század közepére emancipálódó magyar regényművészet sokarcú textúrájának egyik ismeretlen előtörténetét mutathatta fel.

Petrichevich életművének kritikátörténeti jelentőségét emeli, hogy ő írta az első magyar nyelvű, műértelmezéseket is tartalmazó Byron életrajzot, illetve ő adott ki először kötetben magyar Byron fordításokat. E biográfia jellege az életrajz-írás diszkurzív alakzataira való rámutatást is lehetővé tette, amennyiben egy olyan szerzőről van szó, aki már életében elkezdte formálni saját életrajzát: így e nagyon sajátos narratíva-képzés jelenségét először Petrichevich mutatta fel magyar nyelven. Hangsúlyozandó, hogy a hazai Byron-recepció egyik első erőpróbája, e kötet a korabeli irodalomértés domináns szólamával szembe ment, és nemcsak Byron karaktere, normaszegő viselkedése, excentrikus tettei, hanem formabontó művészete felől is megközelítette az életművet. Ez nem csupán Petrichevich műfordításai során tárul fel evidenciaként, hanem elméleti szempontú, kötetnyi terjedelmű, értekező jellegű előszavában (*Byron lord élete s munkái*) is, melyben tisztázza e költészet főbb újdonságait, és poétikai megoldásairól, műfaji újításairól – a maga korához mérve – magas színvonalú tájékoztatást nyújt. Petrichevich Byron-munkájának elemzése olyan máig expanzív műfaji kategória tanulmányozására kínál továbbá lehetőséget, mint a verses regény, e szöveg közöl ugyanis először magyar nyelvű elemzést a Don Juanról, illetve tesz kísérleteket műfaji megnevezésére, meghatározására. Szövege egyúttal – Margócsy István felfedezése nyomán – „teoretikus írás, mely a romantika kultuszát kritikátlanul zengi”; vagyis a romantika mint stílusirányzat egyik programszerű kiáltványának tekinthető.

Petrichevich *Kaleidoskopja* a különböző szépirodalmi, kritikai és társadalmi szerepeket betöltő reformkori levelezés-

irodalom egyik reprezentatív gyűjteménye. Nemcsak jól illeszkedik a Kazinczy-levelezés nyilvánosságpótló rendeltetésétől a Bajza-Toldy levelezés intézményesülési folyamatokat megőrkítő eszmecseréin keresztül az Arany-Petőfi levelezés magánjellegű stílusbravúri felé tartó műfaj történetbe, de Petrichevich irodalmi levelei e három eltérő intenciójú és funkciójú levéltípus különleges, sajátos együttállásaként, beszédmódjaik áttűnéseként is fölfogható. A *Kaleidoskop* összművészeti forrásanyaga filológiai forrásjelentőségén túl így metaszöveggént, a levélműfaj funkcióváltásaként is működtethető, miután régi és új beszédmódokat látványosan egyesítve a forma korszakos alakulására világíthat rá. A korabeli levélműfaj beszédmódjainak áttűnése olyan kézenfekvő egyezések nyomán is érzékelhetővé válhat, mint például Petőfi 1845-ös *Úti jegyzeteinek* és a *Kaleidoskop* 17. levelének komparatív egybevetése, vagy a szövegegyüttes narratív megformáltságának, a szándékolt egyszerűség, köznapiság poétikai eszközeinek, az elbeszélő autopoétikus megjegyzéseinek vizsgálata során. Tágabb műfaj történetbe illesztve a *Kaleidoskop* vizsgálata a levélforma jellemzőinek, – Tarjányi Eszter szavaival szólva – „a téma összefoglaló tárgyalásának feltűnő elhanyagoltsága miatt” is elengedhetetlennek tűnik, hiszen a reformkor egyik kiemelkedő formavilágáról van szó, mely például a több figyelmet érdemlő Erdélyi *Levelek Ottiliához* műfaji környezetét is felrajzolhatja.

Petrichevich pályájának kétségkívül legszembetűnőbb, legkiterjedtebb, legtávlatosabb kulturális gyakorlata, az irodalomkritika által legismertebb tevékenységi köre Honderü

folyóiratának alapítása, szerkesztése. Értekezésemben Korompay H. János vonatkozó, alapvető kritikátörténeti kutatásait kiterjesztve a divatlap minden eddigi legalaposabb vizsgálatára kerülhetett sor. Nemcsak eszmetörténetileg (Petőfi mellett például Czákó Zsigmond reprezentáltsága felől) differenciáltam a lap korszakos jelentőségét és árnyaltam irodalmi anyagáról, szövegüniverzumáról szóló tudásunkat, hanem a képi fordulat (pictorial turn) eredményeiből kiindulva a Honderü jelentésközegebe szervezíteni kívántam vizuális tartalmait is. Elemzésem minden eddiginél tágasabb, számos nézőpontot körbejáró Honderü-bemutatása és értelmezése egyúttal a lap, de más korabeli folyóiratok monografikus feldolgozásának szükségességére is ráirányíthatja a figyelmet.

A Petrichevich-életmű képiséghez, korabeli képhasználathoz fűződő szoros viszonyát utolsó, kitekintő fejezetemben tágabb kontextusba kívántam emelni. A Honderü vizuális anyaga ugyanis nemcsak minőségében és mennyiségében tűnik ki a reformkori divatlap-kultúrából, hanem témavilágában is. Változatos tematikájú metszetei közt állandó karikatúra-rovat (*Szeszéylabdacsok*) reprezentálta a kor humorba olvasztott visszáságait, informális bemutatathatóságát, mely a magyar torzkép történetének mindeddig figyelmen kívül hagyott előzménye. Petrichevich lapjának karikatúrához fűződő viszonyát testvére, Petrichevich Horváth János (1801–1865) feltáratlan torzképrajzoló munkássága, a családi képhasználat felől tehettem plasztikusabbá. Kutatásaim során ugyanis rábukkantam négy rajzmappára, mely több száz, 1824–1864 között készült képet, karikatúrát, zsánerképet, miliórójzot, politikai portrét

stb. tartalmaz. Az albumok leginkább figyelemreméltó alkotásai a torzképek, melyek e műfaj hazai történetének, indulásának újragondolására készítetnek. Noha a 19. század első felét a magyar karikatúra szempontjából a kezdetleges próbálkozások idejének tekintik, és valódi kibontakozását a kiegyezés utánra datálják, Petrichevich Horváth János rajzmappáit már korábban összemérhetővé teszik a műfaj európai és hazai megnyilvánulásai. Az ekkoriban számos (ön)definiálási problémával, intézményesülési nehézséggel, az infrastruktúra hiányával stb. bajlódó magyar képzőművészet természetesen sokáig nem rendelkezhetett olyan jelentős karikatúristával, mint például a politikai karikatúra „atyjának” tartott James Gillray (1756–1815) vagy akár a francia Honoré Daumier (1808–1879), azonban Petrichevich munkái a vélelmezett elmaradottság kérdését árnyaltabbá teszik. Munkái tehát a magyar politikai és kulturális karikatúra kezdeteként tarthatók számon, melynek művészi megfogalmazásmódja, zavarba ejtő őszintesége az aranykor fátylával beburkolt reformkor vagy az ördögien megfestett császári haderők megszokottól eltérő képét is élénk vetítheti.

Disszertációm „polifon” szerkezete a maradinak, ókonzervatívnak, minden modern elvetőjének vélelmezett „kleinmeister” figurát, a különböző aspektusokból (eltérő szakterületek, művészi ágak felől) bemutatott Petrichevich Horváth Lázárt kora egyik legjelentősebb innovátoraként tárhatta fel. Szépiróként, primer művészként életműve nem vetekedhet nemzedéktársai nagy prózai (pl. Jósika) vagy lírai (pl. Vörösmarty)

poétikai teljesítményével, rangjával, de épp a kultúratudomány prizmáján át feltárulhatott, hogy művészi, kritikusi ötletek feltalálójaként, ráismerőjeként, meghonosítójaként, megvalósítójaként maradandót alkotott.

4. A témában végzett publikációs tevékenység

- „*Verses regény*” – *egy fogalom története a 19. században*, Irodalomismeret, 2013/2, 73-80.
- *Az Abafi kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szövegvilága*. Petrichevich Horváth Lázár: *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* = ItK, 2016/1, 98-111.
- *Európai hazánkfia: Liszt Ferenc és a reformkor = Identitás, emlékezet, történelem*, szerk., BOLDOG-BERNÁD István, SZABÓ P. Katalin, TANOS Márton, DOSZ, Budapest, 2016, 29-44.
- „*kit e kor megtagadni nem fog*” *Az első magyar Byron-monográfia és romantikus portré: Byron lord élete s munkái (1842)* = Filológiai Közlöny, 2016/3, 223-237.
- „*amaz ösmeretesb műszer, a minden fordultával újabb alakokat mutató*”. Petrichevich Horváth Lázár *irodalmi levelei: a Kaleidoskop (1842)* = Irodalomtörténet, 2017/1, 3-15.
- *A magyar politikai-kulturális karikatúra ismeretlen kezdete: Petrichevich Horváth János rajzmappái* = Művészettörténeti Értesítő, 2017/1, 53-67.